

Şamil Vəliyev
Zaur Babayev

Azərbaycanda İnternet jurnalistikası: tarixi, inkişaf perspektivləri

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsinin 19.02.2007-ci il tarixli 7 nömrəli iclas protokolu ilə dərs vəsaiti kimi tövsiyə edilmişdir.

Bakı-2007

Elmi redaktor: dos. Cahangir Məmmədli

Rəyçilər: *dos.RaminMahmudzadə, Osman Gündüz*

4612
+ V 56

Vəliyev Şamil, Babayev Zaur. Azərbaycanca İnternet jurnalistikası: tarixi, inkişaf perspektivləri. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007.- 248 səh.

**BDU-nun
Elmi kitabxanası**

V $\frac{4502020000 - 09}{M - 658(07) - 018} - 018 - 2007$

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007

Giriş

Jurnalistika qədim tarixi təzahürlərə malik peşə sahəsi olmaqla daim inkişaf edir və dəyişir.

Əvvəlcə gil lövhəciklər, papiruslar, dövlət idarələri divarlarının üzərində yazılmış qısa məlumatlar, sonralar Roma senatının buraxdığı vərəqələr, daş kitabələr üzərində yazılar, qayaüstü rəsmlər, xalqı hökmdarın fərmanlarından xəbərdar etmək üçün ölkənin müxtəlif yerlərinə göndərilən atlılar, nəhayət «qadzetta» adlandırılmağa başlayan ticarət vərəqələri jurnalistika sənətinin ilk təzahürləri idi.

Lakin jurnalistikanın müstəqil peşə sahəsi kimi meydana gəlməsi və inkişafında Qutenberqin XV əsrdə çap dəzgahını ixtira etməsi hadisəsi oldu. Beləliklə, Avropanın müxtəlif dövlətlərində qəzet nəşrinə başlandı. Lakin jurnalistika sahəsində ixtiralar bununla bitmədi. XX əsrin əvvəllərində Popov tərəfindən radio ixtira olundu. Bir qədər sonra həm səs, həm də təsviri ötürmək qabiliyyətinə malik televizor yaradıldı. Beləliklə, informasiya əsri başladı.

İnformasiya inqilabının üç nəhəngini telefon, televizor və kompyuter təşkil edir. Onlar üç texnoloji yenilik sayəsində mühüm dəyişikliklər mühərrikinə çevrildi. Bəs bu hansı texnologiyalardır? İlk növbədə, rəqəmli texnologiya. Rəqəmli texnologiya kompyuter kodu vasitəsilə istənilən informasiyanı bitlərə çevirə bilər. Bütün məlumatlar ümumi binar kodun rəqəmli dilinə keçirildikdən sonra informasiya mənbələri arasında fərq yox olur. Bu səsyazma, radio, televiziya, film, video, qrafika, yaxud çap mətni ola bilər. Birgə toplanmış informasiya bitləri telefon xətti vasitəsilə çox yüksək sürətlə ötürülə bilər.

İkinci inqilab kütləvi kommunikasiya xətlərinə toxundu. Planetin əsas telefon maqistrallarında optik-telli telefon kabellərinin istifadə olunması kabel dəstəsinin bircə məftili vasitəsilə eyni zaman kəsiyində milyonlarla səsli məlumatın ötürülməsini təmin etdi. Yüzlərlə video məlumat həmin yolla yayılır. İndi informasiya bitlərinin sıxışdırılaraq sadə mis məftilləri vasitəsilə nəhəng

miqdarda məlumat ötürməyə imkan verən yeni formalar işlənib hazırlanmaqdadır.

İnformasiya inqilabını demək olar ki, hər ailəyə çatdıran üçüncü və ən vacib element kompyuter texnologiyalarının qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsidir. Hələ bir neçə il əvvəl kompyuterdən istifadə yüksək savadlı və imkanlı elitar dairələrin əlində cəmləşmişdi. İndi isə kompyuterlər terminal və modem vasitəsilə sadə adamlara şəbəkəyə qoşulmaq imkanını verir.

İnformasiya vasitələri məkanında ənənəvi oyunçular olan nəşriyyat, radio və televiziya stansiyaları sahiblərinə elektron kommunikasiya və peyk televiziya sahələri, kompyuter industriyasının proqram təminatı və avadanlıqlarının istehsalçıları, maliyyə xidmətləri sektoru şirkətlərindən olan qüdrətli rəqiblər də qoşuldu. Avropalı kitab nəşirləri yeni qazanclar üçün ümumdünya kompyuter şəbəkəsinə atıldı. «Editor and Publisher» Jurnalında olan məlumatlara görə, hal-hazırda təcrübən 1786 qəzet və Jurnal kompyuter variantında «on-line» rejimində mövcuddur. Bunların çoxu ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin payına düşür. Rusiyada və Mərkəzi Avropada «on-line» rejimində olan gündəlik qəzetlərin sayı 40-a qədərdir. Şərqi Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrində İnternet qəzetçilik hələ ilk addımlarını atmaqdadır.

Kütləvi İnformasiya Vasitələri qarşısında daha bir vacib problem dayanır. Dünya Dövlətlərinin texnika və texnologiyanın tətbiqi və mənimsənilməsi sahəsində olan qeyri-bərabərlik KİV-in fəaliyyətində özünü göstərir. İkinci səviyyəli ölkələrin informasiya vasitələri isə primitiv texniki şəraitdə fəaliyyət göstərir.

Bəs ən yeni texnologiyaların jurnalistika praktikasına nüfuzunun nəticələri necədir və dövlət bu innovasiya prosesini necə tənzimləyir?

İndi yüksək çapın yerinə asan şəkildə kompyuterləşdirilən ofset gəlir. Kompyuter mətnin yığılması və tərtibi, rəngli və rəngsiz orijinal maket nəşrlərinin hazırlanmasında geniş istifadə olunur. Yeni texnika nəşrlərin hazırlanması üçün çox sürətlə tətbiq olunur. Məsələn, ən adi fotoapparat indi yeni keyfiyyətlər əldə edir. O artıq rəqəmlidir. Bu isə o deməkdir ki, təsvir diskə yazıla bilər. Bunun nəticəsində də bir sıra mürəkkəb və baha başa gələn texniki proseslərdən keçmək zərurəti itir. Şəkil diskdən kompyutərə köçürülür. Elə buradaca retuşlanaraq çapa hazırlanır və

lazımı hissəyə yerləşdirilir. Kompüter qeyri-xətti montaj və digər əməliyyətlər üçün geniş imkanlar açır.

Yeni fototexnika nəşrlərin illüstrasiyalaşdırılması ilə bağlı redaksiya işlərinin səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir.

Yeni texnologiyalar aktiv şəkildə poliqrafiya istehsalatına nüfuz etdi. Bu sahədən olan yeniliklər içərisində – rizoqrafiya, yeni ofset çapı üsullarını misal göstərmək olar. Lazer çap qurğuları poliqrafiya istehsalının ucuzlaşmasına gətirib çıxardı. Bu zaman elə bir «Stolüstü mətbəələr» hazırlandı ki, qəzet jurnalistikası sahəsində dəyişikliklər baş verdi. Həmçinin, rəqəmli ofset mətbəə maşınları yaradıldı. Bu nəticədə bilavasitə orijinal-maketin yığıldığı kompüter vasitəsilə tirajın nəşrinin tənzimlənməsinə imkan verdi.

Müasir İnformasiya texnologiyaları və jurnalistika *Qlobal informasiya əsri*

Kütləvi kommunikasiyanın ən sürətli inkişaf dövrü əvvəlcə ilk çap dəzgahının, sonra isə radio və televiziyanın ixtirası ilə bağlıdır. İnformasiyanın yayılmasında istifadə olunan ənənəvi üsulların yerinə ən yeni texnologiyaları tətbiq edən üsullar gəldi. Beləliklə, KİV məhsullarının texniki transformasiyası baş verdi ki, bu da kompüterin kütləvi şəkildə istifadəsi ilə bağlı idi.

Kompüter məlumatın yığılması, saxlanması və kataloq şəklində salınmasını əhəmiyyətli dərəcədə müasirləşdirdi. Bütün bunlar mass-mediada öz təsirini göstərmiş oldu. Ümumi istifadə üçün çox sayda kompüter verilənlər bazası yaradıldı. Belə verilənlər bazaları, məsələn, bir universitetin kitabxanası daxilində olan ədəbiyyatı və məqalələri bir-neçə saniyəyə istifadəçi üçün çatdırma bilər. Bu isə, öz növbəsində böyük vaxt qənaəti deməkdir.

1970-80-ci illər ayrıcısı kompüter texnikasının hərtərəfli tətbiqi dövrüdür.

Təhsil, istehsal sənayesi, rabitə, elmi tədqiqatlar, səhiyyə, əyləncə sahələri və məişətdə ən yeni informasiya texnologiyasının tətbiqi və inkişaf etdirilməsi nəticəsində sürətli və dərin dəyişikliklər baş verdi. Bir çox dünya ölkələri üçün keçən yüzilliyin ilk yarısını müəyyənləşdirən elmi-texniki tərəqqi uzaq məsafəni qısaldan və geniş bilik sahələrinə yiyələnməyə imkan yaradan yeni informasiya vasitələri əsrinin sürətli gəlişinə gətirib çıxardı.

Kompyuterlərin gücünün və əlverişliliyinin kəskin şəkildə böyüməsi və telekommunikasiyaların sürətli inkişafı paralel şəkildə baş verərək bir-birini qüvvətləndirirdi. Telekommunikasiya sistemləri, öz növbəsində, kompyuter və mikroelektronikadan öz kanalları ilə mürəkkəb məlumat axınının tənzim olunması üçün kompyuterlər və mikroelektronikadan istifadə edir. Kompyuter və telekommunikasiya texnikasının birləşməsi 50-ci illərdən başladı. Məhz bu vaxt rəqəmli kompyuterlərə telefon xətti vasitəsilə digər elektron-hesablayıcı maşınlarla əlaqə yaratmağa imkan verən qurğular işlənilib hazırlandı. Rəqəmli telefon sistemlərinin meydana gəlməsilə kompyuterlə telekommunikasiya texnikası daha sıx birləşdi və getdikcə daha dərin şəkildə həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz etdi.

2001-2002 illərdə Rabitə Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan İnternetinin inkişafını ləngidən daha bir addım atılıb. RN-nin əmri ilə, Ümumi telefon şəbəkəsindən istifadə edərək İnternete qoşulmaq istəyənlərdən aylıq abunə haqqından başqa 20.000 manat da əlavə haqq tələb olundu. Bu məhdudiyət dövlət Proвайderinin istifadəçilərinə tətbiq edilmirdi. Bu qeyri-qanuni « İnternet haqqını » ödəməyənlərin telefonu dərhal kəsilirdi. Səlahiyyətli dövlət qurumlarının razılıq vermədiyi, bir sıra ali hakimiyyət nümayəndələrinin qəti etiraz etdiyi RN-nin həmin aktı il yarım məhkəmə çəkişmələrinin predmetinə çevrilir. Bir sıra ictimai qurumlar, media vasitələri uzun müddət RN ilə mübarizə aparmalı oldu. Azərbaycan İnternetində heç-bir siyasi - ideoloji senzura olmadığı halda, RN tərəfindən «texnoloji – inzibati» senzuranın tətbiqi o dövrdə bir sıra beynəlxalq təşkilatların da diqqətini cəlb etmişdi. Üst-üstə 20-dək hakim bu «İnternet məhkəməsi » nin işlərinə baxıb. Nəhayət 2002-ci ilin sonunda Tarif Şurası « İnternet haqqının » 6-7 dəfə azaldılması haqqında qərar qəbul etdi. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə ölkədə bir sıra dövlət orqanlarının və dövlət məmurlarının, Qeyri-hökumət təşkilatlarının və KİV-in birgə apdığı mübarizə Azərbaycan İnternetinin formalaşmasında, ümumiyyətlə ölkədə İnternetin populyarlaşmasında və ictimailəşməsində olduqca mühüm rol oynadı.

Kütləvi kommunikasiya sistemlərinin inkişafına insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində informasiyanın toplanması, saxlanması, axtarışı, hazırlanması, genişləndirilməsi və işlənilməsi ilə

bağlı olan elm sahəsi – informatikanın böyük təsiri oldu. İnformatika nəşriyyatlar, informasiya agentlikləri, qəzet, radio və televiziyanın fəaliyyətinin texniki təminatında özünü göstərir. Bu gün insan fəaliyyətinin elə bir sahəsini tapmaq mümkün deyil ki, o elektron-hesablayıcı texnika ilə əlaqədar olmasın. EHM-lə elektrorabitə sistemləri (telefon, teleqraf, radio və televiziya, peyklər) arasında əlaqə insanın iri həcmli informasiyanı operativ şəkildə işlətmək və emal etmək qabiliyyətini kəskin şəkildə yüksəltdi.

Q. Vaçnadze «Ümumdünya televiziyası» kitabında kompyuter texnologiyalarının inkişafından söhbət açaraq qeyd edir: «İlk EHM yarandığı vaxtdan alimlər onun fəaliyyət mexanizmləri üzərində durmadan çalışır və ildən-ilə ona yeni funksiyalar əlavə edirdilər. Bütün bunlar kompyuteri insan beyninin fəaliyyətinə uyğun şəkildə qurmaq ideyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Elmdə bu «süni intellekt» adını alıb. Bu cəlbedici ideya çox mürəkkəb olsa da, getdikcə daha çox elmi araşdırmalara səbəb olur.» Maraqlıdır, görəsən insan beynini əvəz edəcək əfsanəvi maşın mümkün ola bilər?

Bu sual hələ də açıq qalmaqdadır.

Dünya mütəxəssisləri daha cəld işləyən və daha böyük nəticələr əldə etməyə imkan yaradan kompyuterlərin yaradılması üzərində ciddi işlər aparır. Yaxın gələcəkdə reallaşdırılacaq planlardan biri insan beyni ilə eyni prinsiplərdə işləyəcək superkompyuterlərin yaradılmasıdır. Bu barədə Mixaylov S. kitabında qeyd edir: «Bu yolda atılan ilk addım neyrokompyuter oldu. Neyrokompyuter texnologiyaları hələ hazırlanma mərhələsində olsa da, bəzi şirkətlər tərəfindən artıq çox uğurla tətbiq edilməyə başlayıb. Bu cür kompyuterlər daha çox istehsal olunan məhsulun vizual yoxlanışında istifadə olunur. Bu cür sistemlər, hətta, insanın xarici görünüşünü belə müəyyən etməyə imkan verir. Nəzərdə tutulur ki, neyrokompyuter texnologiyaları Avropa Birliyi ölkələri çərçivəsində razılaşdırılacaq yeni gediş-gəliş rejimində öz geniş tətbiqini tapacaq. Şəxsiyyətin identifikasiyası məqsədilə özündə barmaq izləri, üz cizgilərinin tam təsvirini əks etdirən xüsusi kartlar daxil olunacaq ki, bu da hava limanında aparılan yoxlanış zamanı orijinala müqayisə ediləcək. Bəzi alimlər tərəfindən nəzərdə tutulub ki, ümumi verilənlər bazasında dünyada bütün vətəndaşların barmaq izləri və şəxsi identifikasiya nömrəsi olacaq.

Bu da dünyada insan alveri və qeyri-qanuni şəkildə sərhəddin keçilməsini və başqa problemləri aradan qaldıracaq.»¹

İnternetin yaranma tarixi

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda İnternet haqqında yetərli məlumat yox idi. Bu gün isə demək olar ki, XXI əsrin ilk illərinin fenomeni olan İnternetin adı daimi olaraq KİV vasitələrində çəkilir. Bu bir neçə səbəbdən baş verir. Birincisi, İnternet bir çoxlarının həyatına daxil oldu. Bu həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyata keçdi. İkincisi, o nəinki namizəddir, artıq KİV-də özünəməxsus yer tutub. Hər bir jurnalist müəyyən faktlardan, hadisələrdən istifadə edərək yazı hazırlayır və bu zaman bir sıra informasiya mənbələrinə üz tutmalı olur. Bu mənbələrdən ən ümidsi internetdir. Jurnalist üçün internet əvəzolunmaz bir qaynaqdır. Onun vasitəsi ilə həm informasiya toplamaq, həm monitorinq təşkil etmək, həm analitik yazılar hazırlamaq, həm də jurnalist tədqiqatları aparmaq mümkündür. Rəqəmli texnologiyanın inkişafı əslində bütün informasiya məhsullarının (kitab, qəzet, kino, radio, tv və.s.) vahid bir informasiya məkanında yerləşməsinə, dünyanın istənilən yerindən onun əldə edilməsinə şərait yaradıb. Professional jurnalist dərk edir ki, hətta faks vasitəsi ilə informasiya mübadiləsindənə, elektron poçt vasitəsi əlaqə daha sərfəli və daha effektivdir. Üstəlik, jurnalist öz məqaləsinin sonunda elektron ünvanını göstərməklə oxucu ilə ünsiyyətə girir. Hər bir jurnalist uzun illər boyu topladığı məlumatlar, digər informasiya mənbələrinə istinadlar gələcəkdə onun üçün əsil kitabxanaya və sorğu mərkəzinə çevrilir.

Təəssüf ki, Azərbaycan internetində jurnalistin peşəkar ehtiyaclarını ödəyəcək resurslar azdır. Jurnalistlər əsasən ingilis və rusdilli saytlardan istifadə edirlər. Azərbaycan internetində informasiya-məlumat bazaları kimi formalaşmış www.ilk10.com (ən yaxşı saytlar kataloqu), www.resources.net.az (kataloq), www.xeber.net (gündəlik internet xəbərləri), www.azders.com-Azərbaycan dilində internet dərslisi, www.azeriweb.com-Azər-

---

1. Вачнадзе Г. Всемирное телевидение. Стр. 5-14, Тбилиси. 1990.

baycan interneti üzrə axtarış və kataloq sistemi, jurnalist və internet ictimai qurumlarına məxsus www.juhiaz.org və www.cit.az (internet və informasiya texnologiyaları) resursları jurnalistlər üçün xeyli fayda verə bilər. İnternetdə işləyərkən jurnalist özündən asılı olmayaraq xeyli sayda digər istifadəçilərlə ünsiyyətə girir, necə deyirlər, internet cəmiyyətinin üzvünə çevrilir. İnternet üzvlərinin şəbəkədə fəaliyyətini tənzimləyən müəyyən normalar mövcuddur. İnternet qaydalar adlanan bu qaydalar Azərbaycan İnternet Forumu tərəfindən (www.aif.az) hazırlanmış, müzakirə və qəbul edilməsi üçün internet ictimaiyyətinə təqdim olunmuşdur. Bu gün online-jurnalistikası Azərbaycanda çox inkişaf edib və beş ildir ki, kütləvi informasiya vasitələri ondan bəhrələnir. İnternet əsasən yerli KİV üçün dünya xəbərlərini əldə etmək üçün daha vacib informasiya mənbəyidir. İndi respublikada qəzetlərin bir hissəsi internetə verilir

İnternet (inter network) ən nəhəng global kompyuter şəbəkəsidir. Hal-hazırda internet milyonlarla kompyuteri birləşdirir.

İnternetin əsasında dayanan texnologiyalar 1969-cü ildə ABŞ-da Pentaqon, Kaliforniya universiteti və RAND (Research and Development Corporation) korporasiyasının elmi-tədqiqat mərkəzlərinin birgə səyi nəticəsində işlənib-hazırlandı. Hərbi sahədə istifadə üçün nəzərdə tutulan həmin layihə ARPANET adını aldı.

1972-ci ildə bir çox universitetlər və tədqiqat birliklərinə sərbəst daxil olmanın mümkünlüyü ilə həmin Arpanet ABŞ müdafiə nazirliyi ilə əlaqədə olan 50 universitet və tədqiqat təşkilatlarını birləşdirən şəbəkəyə qədər yüksəldi. 1973-cü ildə şəbəkə İngiltərə və Norveçdə yerləşən şəbəkələri birləşdirərək beynəlxalq məstaba çatdı.

Şəbəkə yaradıcısının qarşısında dayanan əsas məqsəd – hətta nüvə müharibəsi şəraitində belə əlaqəni mümkün edə bilən yüksək etibarlı kommunikasiya sistemini hazırlamaq idi.

Göstərilən məqsədə çatmaq üçün layihə müəllifləri tərəfindən paketlərin kommutasiya texnologiyası (packet switching) adını almış xüsusi texnologiya işlənib-hazırlandı. Bu texnologiyaya əsasən aralarında məlumat mübadiləsi gedən iki kompyuter bir-biri ilə yalnız bir xətt vasitəsilə yox, çoxlu sayda xətlə birləşmiş olur. Bu zaman ötürülən məlumatlar isə ayrı-ayrı paketlərə bölünür və hər bir paket öz marşrutu ilə ötürülür.

Bu cür texnologiya məlumatın ötürülməsində tam səviyyəli etibarlılığı təmin etməyə imkan verir.

Hal-hazırda İnternetin intensiv inkişafı nəzərə alınaraq İP-6 sisteminə keçid üçün hazırlıq gedir. İP-6 sisteminə ünvan 18 rəqəmdən ibarət olacaq ki, bu da çoxlu sayda ünvan ehtiyatını təmin etməyə imkan verəcək. Simsiz (Wireless) və peyk (Satellite) texnologiyalarının inkişafı peyk telefoniya (Satellite phone) sistemlərinin yaradılması və onun İnternet texnologiyaları ilə birləşdirilməsinə gətirib çıxararaq, demək olar ki, hər yerdə İnternetə çıxış əldə etmək imkanını reallaşdırdı.

2004-cü ildə ABŞ əhalisinin artıq 63% İnternet xidmətindən istifadə edirdi. Böyük Britaniya, Almaniya, Niderland kimi Avropa ölkələrində bu faiz Amerika göstəricilərinin 2/3 hissəsi qərdərdir.

2005-cü ildə hər orta Amerika istifadəçisi hər gün İnternetdə orta hesabla 5 saat vaxt sərf edirdi.

Dəqiq məlum olmasa da, bu günkü gün İnternet istifadəçilərinin sayının 30- 50 milyon arası olduğu qiymətləndirilir. Onlar telefon xətləri, optik telli kabellər, peyk ötürmələri, yaxud da bunların hamısının vasitəsilə birləşmiş olur

İstifadə baxımından İnternet client/server texnologiyası əsasında qurulub. Yəni İnternetdə kompyuterlərin bir hissəsi serverlərdir, yəni servis (xidmət) təklif edənlər, digər kompyuterlər isə kliyentlər-sifarişçilərdir, yəni xidmətdən istifadə edənlər.

Serverlər – adətən yüksək məhsuldarlığa malik, nəhəng telekommunikasiya şirkətləri, təşkilatlara məxsus olan və İnternet xidmət təklif edən kompyuterlərdir.

Sifarişçi – adətən evdə, yaxud müəssisələrdə qurulmuş kompyuterlərdir. Sifarişçinin İnternetə qoşulması İCP (Internet service provider) adını almış xüsusi kommersiya təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir.

İP ünvanları iki növ ola bilər: daimi və müvəqqəti. Daimi ünvanlar kompyuterdə möhkəmlənmiş olduğu halda, müvəqqəti ünvanlar ancaq iş seansı müddətində mövcud olur. Daimi ünvanlara serverlər malik olur. Sifarişçilər isə adətən müvəqqəti ünvanlara malik olur. Sifarişçinin (istifadəçinin) İnternetə qoşulmasının ən sadə sxemi modem və telefon xətti vasitəsilə başa gəlir. Yüksək mübadilə sürətini təmin edən digər daha bahalı texnologiyalar da mövcuddur. Texnologiya seçimi zərurətdən

(ehtiyacdan) doğur. İnternetdə məsafələrə heç bir məhdudiyət yoxdur.

İnternet müxtəlif istifadəçi texnologiyalarını – əlaqə protokollarını təmin edir.

İlk əvvəl əsasən FTP, Telnet, NNTP, E-mail protokollarından istifadə olunub .

FTP protokolu bir kompyuterdən digərinə faylların ötürülməsini təmin edir. Faylın serverdən sifarişçiyə ötürülməsi download, sifarişçidən serverə ötürülməsi isə upload adlanır.

Telnet protokolu ftp ilə analojidir. Əsasən verilənlər bazasından məlumatların alınmasında istifadə olunur.

NNtp protokolu xəbərlər serverlərinə- yeni bu və ya digər mövzu üzrə müzakirələr, forumlar təşkil etməyə imkan verən serverlərə çıxışı təmin edir.

Mail protokolu internetin ən populyar xidmətlərindən olan elektron poçtuna – yeni ənənəvi poçt xidmətinə uyğun olaraq məlumatların mübadiləsinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulub.

Dünyanın bütün ölkələrindən olan yüz milyonlarla istifadəçiyə xidmət göstərərək İnternetə bugünkü populyarlığını gətirən və haqlı olaraq onun ikinci doğuluşu adlandırılan hadisə 1993-cü ildə baş verdi. Çünki məhz həmin ildə İsveçrə alimi Tim Berns WWW (World Wide Web) - Ümumdünya Şəbəkəsi adını alan yeni kommunikasiya formasını təklif etdi. O müxtəlif məlumatları hipermətn sənədləri yaxud Web səhifə (Web page) şəklində yerləşdirməyi təklif etdi.

Web səhifələr mətn, qrafika, multimediyaya informasiyası ilə yanaşı özündə *hiperötürmələri* də cəmləşdirə bilər. Həmin hiperötürmələrin vasitəsilə digər səhifələrə keçid almaq mümkün olur.

Səhifələrə daxil olma imkanı xüsusi brauzer (browser) proqramların vasitəsilə mümkün olur.

World Wide Web (WWW Ümumdünya Şəbəkəsi) qlobal şəkildə yayılan mətn, multimediyaya sənədləri və faylların, həmçinin digər şəbəkə xidmətlərinin məcmusudur. Bütün bunlar bir-biri ilə ehtəsəkildə bağlı olur ki, məlumatın axtarışı və əldə olunması prosesi, həmçinin istifadəçilər arasında interaktiv əlaqə çox cəld üsullarla aparılır.

Web İnternetin qrafik interfeysi olmaqla formatlaşdırılmış xüsusi sənədlərdə saxlanılan məlumatın çatdırılması və işlənməsinə imkan yaradır. O üç əsas tərkib hissədən ibarətdir:

Hypertext Markup Language (HTML), Hypertext Transfer Protocol (HTTP), Universal Resource Locator (URL) [3, səh.17].

Hipermətn (Hypertext) - sənədlərin və verilənlər bazasının elə bir təşkili üsuludur ki, sənədlərin yaxud məlumatın uyğun fraqmentləri bir-biri ilə hiperəlaqə ilə birləşir. Bu hiper əlaqə istifadəçiyə assosiativ yolla dərhal uyğun sənədlərə və ya məlumatlara keçməyə imkan verir.

Hiper əlaqələr mətn, qrafik, audio yaxud videoformatda təqdim oluna bilər.

Hypertext Markup Language (HTML) özündə faylın müəyyənləşdirilməsinin proqram kodlarını birləşdirir. Bunlara həm də təq deyirlər. Təqlər digər Web sənədlər üçün şrift, qrafika və hiper əlaqələri müəyyən edir.

HTML - World Wide Web Konsorsiumu tərəfindən məsləhət görülən və proqram təminatının bir çox tədqiqatçıları tərəfindən vahid standart kimi qəbul edilmiş formatdır. Şəbəkədə kommersiyanın inkişafı və Web-ə olan yeni tələbatlar HTML-in modifikasiyasına və yeni genişləndirilmiş HTML – Extensible Hypertext Markup Language (XHTML yaxud XML) formasının yaradılmasına gətirib çıxardı.

HTTP (HyperText Transfer Protocol) Web səhifələrin İnternet vasitəsilə ötürülməsi ilə bağlı standart toplusunu müəyyən edir.

URL (Universal Resource Locator) özündə İnternetdə faylın yaxud resursun yerləşməsinə (ünvanını) müəyyən edən standartı birləşdirir. Resurs növü istifadə olunan protokoldan asılıdır. Web-ə gəldikdə HTTP protokol, HTML-səhifəsi, qrafik fayl isə resurs ola bilər.

Web-server – HTML səhifələri və faylları olan tələblərə xidmət edən kompyuter proqramıdır. Tələblər kompyuterdə, yaxud da istifadəçinin digər mövcud İnternet-terminalında olan sifarişçi-proqram tərəfindən daxil olur. Belə proqram brauzer yaxud Web brauzer adlanır. Hal-hazırda daha geniş yayılan brauzerlərə misal olaraq Microsoft Internet Explorer, Netscape Navigator, Opera qrafik brauzerlərini, həmçinin Lynx mətn brauzerini göstərmək olar. Domen adlarını lokallaşdıran (yerləşdirən) və IP ünvanlarına köçürən sistem Domain Name System (DNS) adını daşıyır.

Məsələn, news.az ikinci səviyyənin domenidir (second-level domain. SLD). Bunlar inzibati sahibin-şirkətin adı ilə eyniləşdirilir. İkinci səviyyə domenləri, həm də, üçüncü və digər səviyyəli domenlərə bölünə bilər. Məsələn news.az zonasında internet.news.az domeni üçüncü səviyyəli domendir. Yuxarı səviyyə domeni isə (top level domain, TLD) şəbəkənin coğrafi mənsubiyyətini ifadə edən . az domenidir (AZ- Azərbaycan). Yuxarı səviyyə domenləri domenin həm coğrafi mənsubiyyətini, həm də tipini göstərir. Məsələn:

Com – kommersiya

Edu – təhsil

Gov – hökumət

Orq – qeyri kommersiya təşkilatları

Net – şəbəkə və xidmət-provayderləri

Mil – hərbi qüvvələr

Int – beynəlxalq təşkilatlar

Məsələn: www.nokia.com; www.openbook.org; www.ntk.net.

Birinci səviyyəli təşkilat domenlərindən başqa, kompüterin yerini müəyyənləşdirən coğrafi domenlər də var.

Birinci səviyyəli coğrafi domenlər

az - Azərbaycan

de - Almaniya

fr - Fransa

se - İsveç

ru - Rusiya

jp - Yaponiya

us - ABŞ

tw - Tayvan

tr - Türkiyə

ua - Ukrayna

ro - Rumınyası

kz - Kazaxıstan

tk - Takilao

ge - Gürcüstan

uk - Böyük Britaniya və sair.

Məsələn: www.president.az; www.iworld.ru

Gələcəyin kompüterləri İlk baxışdan bu qurğu hansısa Hollivud kinofantastikasındakı kompüterləri xatırladır. Lakin bunu hansısa

kino texniki yaratmayıb: Bu yaponiyanın NEC kompaniyasının istehsalıdır. Hələlik bu istehsalı planlaşdırılmayan konseptual layihədir. P-ISM adlandırılmış qurğunun xarici aldadıcı görünüşünü adi diyircəkli qələmlə səhv salmaq olar. Həqiqətdə isə qeyri adi paketdə bütövlüklə tam bir personal kompüter gizlənilib. P-ISM hamını bir yerə cəmləyir: keyboard və display, skaner, mobil telefon və kredit kartı.

Bir neçə P-ISM qurğusu naqilsiz birləşərək kompyüteri təşkil edirlər. Qurğuların birində qoşulmuş mikroproektor displayi, digəri isə virtual keyboardı əks etdirir.

Şəbəkədə ən çox ehtiyac duyulan domenlər com zonasında olan ikinci səviyyəli domenlərdir. URL-da göstərilən ünvanda, bir qayda olaraq Web sayt yerləşdirilir. Web sayt bir-biri ilə sıx şəkildə bağlı olan WWW fayllarının toplusudur. Bu da «home page» adlanan start faylı (*start* səhifəni) açır. Əslində isə home page ünvanı xüsusi index. html faylına işə salır ki, bunu da ünvan sətirində yerləşdirmək vacib deyil. Bir qayda olaraq, saytın ünvanı kimi həmin home page-ana səhifənin ünvanı istifadə olunur. Ana səhifənin köməyi ilə saytın bütün digər səhifələrinə çıxış əldə etmək olar. İstifadəçinin brauzerində istənilən saytın ana səhifəsini İnternetə giriş zamanı ana səhifə kimi kökləmək olar. Web saytlar növündən və klassifikasiya üsulundan asılı olaraq 10-larla kateqoriya və 100-lərlə alt kateqoriyalara bölünür. İstifadəçilər tərəfindən daha çox baş çəkilən saytlar - axtarış maşınları, kataloqlar və Web mağazalardır.

Daha nəhəng saytlar üçün indi özlərinin tip klassifikasiyasına görə vahid portal kateqoriyasında birləşmək xarakterikdir. Portal o Web saytlara deyilir ki, internet-istifadəçinin WWW-yə daxil olması zamanı start səhifə kimi meydana çıxır. Portallar iki nəhəng alt kateqoriyalara bölünür: Ümumi təyinatlı portallar və ixtisaslaşmış tematikalı portallar.

Dünyanın ən nəhəng ümumi təyinatlı portallarına – AOL, Yahoo!, MSN, Lycos, Excite aiddir. Bu saytların aylıq auditoriyası on milyonlarla ölçülür. Rusiyada belə portallara misal olaraq Rambler, Yandex, KM.RU, Aport.ru, List.ru saytlarını göstərmək olar. Bunlar da öz növbəsində hər ay yüz minlərlə istifadəçiyə xidmət edir.

Sifarişçi (informasiyanı qəbul edən kompyuter) ilə *server* (məlumatın mənbəyi olan kompyuter) arasında əlaqənin təşkili

üçün bir neçə standart mövcuddur. World Wide Web məkanı HTTP (Hypertext Transfer Protocol) hipermətninin ötürülməsi protokoluna əsaslanarsa da, FTP (File Transfer Protocol) faylların ötürülməsi protokolu, elektron poçtu və digər vasitələrdən istifadə etməyə imkan yaradır.

İstənilən halda, İnternetə qoşulmuş kompyuter iki unikal ünvanla malikdir. Birincisi IP ünvanıdır ki, dörd rəqəm qrupundan ibarətdir (məsələn, 123.45.678.9). Belə ünvan program hazırlanmasında istifadə olunur və istifadəçiyə heç bir məlumat vermir. Ünvanın ikinci variantı özündə müəyyən məna yükü daşıyır. Məsələn, www.525.ci.az ünvanı. Bu istifadəçiyə onu deyir ki, İnternet aləmində «525-ci qəzetin» belə bir saytı mövcuddur və bu sayt azəri serverlərinin domenində yerləşdirilib.

İnternet texnologiyalarının inkişafı yeni kommunikasiya vasitələrinin – daha dəqiq desək internet vasitəsilə on-layn əlaqəsinin açılmasına şərait yaratdı. Bu cür sistemlər *Chat* adını aldı. Chat sistemi vasitəsilə real vaxt rejimində mətn rejimli söhbət apara bilər. Hal-hazırda bu sistem böyük populyarlıq qazanıb.

Bundan əlavə, indi videotelefon rejimində dialoq aparmaq imkanları da mövcuddur.¹

Kommunikasiyanın ən sərfəli və rahat forması kimi böyük populyarlıq qazanan yüz minlərlə Chat sistemləri mövcuddur. İnternetdə istifadə olunan qabaqcıl kommunikasiya texnologiyalarından biri də *Instant Messenger*-dir. Bu texnoloji sistem özündə həm Chat, həm də istifadəçinin şəbəkə daxilində olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə imkan verən peydjer funksiyalarını birləşdirir.

Hal-hazırda, demək olar ki, bütün istifadəçilər qeydiyyatdan keçərək Instant Messenger xidmətlərinin birindən istifadə edir (ICQ, ODIGO, MS Messenger, Yahoo Messenger)

İnternet serverlərində yerləşən nəhəng informasiya ehtiyatları axtarış sistemlərinin (Search Engine) yaradılması zərurətini meydana gətirdi. Bu cür sistemlər informasiya axtarışını axtarılan materialın mahiyyətini ifadə edən əsas sözlər və yaxud tematik kataloqlar vasitəsilə həyata keçirir. Onlarla müxtəlif axta-

¹ Babayev Z. İnternetdəki elektron qəzetləri üstünlükləri və nöqsanları. «Bakı Universitetinin Xəbərləri», №2.2003. Səh.251

riş sistemləri mövcuddur. Məsələn, www.yahoo.com, www.google.com, www.altavista.com və s.

İnformasiya axtarış sistemləri ilə yanaşı, həm də insan axtarışı (people search) sistemləri də mövcuddur. Bu sistem isə istifadəçi haqqında e-mail yaxud İntant Messenger ünvanı vasitəsilə məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

İnternet texnologiyalarla mobil telefoniyanın (cellular phone) birləşməsi nəticəsində tamamilə yeni kommunikasiya imkanları açıldı.

Bu gün xüsusi WAP protokolu (Wireless application protocol) əsasında bilavasitə mobil telefondan internet saytların baxılması, elektron poçtun yoxlanılması, məlumat mübadiləsi mümkün olub.

İnternetin nəhəng binası böyüməkdə davam edir və istifadəçilər üçün hər gün yeni imkanlar açılır.

Çoxdan bəri müxtəlif peşə sahibləri İnterneti mənimsəməklə məşğuldur. Əsasən də biznes sahəsində çalışanlar internetin təklif etdiyi müxtəlif yeniliklərdən istifadə edir. Məsələn, e-commerce layihəsi müxtəlif növ məhsul satışı ilə məşğul olan İnternet mağazaları özündə birləşdirməklə istənilən mali seçərək qiymətini ödəyib alış etməyə imkan verir. İndi internetdə on minlərlə İnternet-mağazalar fəaliyyət göstərir.

Tədris sahəsində də İnternet geniş tətbiq olunur (Distant learning). Bu cür saytlar, bir qayda olaraq, tədris materialları (mühazirələr, məqalələr), praktiki tapşırıqlar, testlər etmək, müəllimlə tələbə arasında əks əlaqə yaradan saytlardır.

İnternet jurnalistikada da çox geniş tətbiq olunur. Hal-hazırda yeni kütləvi informasiya vasitəsi yaranıb – İNTERNET KİV, şəbəkədə çıxan qəzet və jurnallar.

İnternet vasitəsilə dinlənilməsi mümkün olan bir çox radiostansiyalar mövcuddur.

İnternet KİV özünün əsas üstünlüyü – dünyanın istənilən nöqtəsində əlçatımlılığına görə artan populyarlığa malikdir. İnternet jurnalistikasının yaranması yeni jurnalistika janrının – şəbəkə jurnalistikasının meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Digər janrlar kimi şəbəkə jurnalistikası özünün xarakterik xüsusiyyətləri, üslubu və ifadə vasitələrinə malikdir.

Bu gün bütün jurnalistlər, xüsusən də şəbəkə daxilində fəaliyyət göstərənlər İnternetdə bütün iş texnologiyalarını dərinlən bilməlidir. Şəbəkə jurnalistləri, həmçinin Web dizayn qabiliy-